

Riksintresse för kulturmiljövården

Arnö- Stora och Lilla Kungsladugården (D56)

Odlingsmark vid stora Kungsladugården och Kilakastalen. Nyköpingshus och Lindbacke i bakgrunden, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Tydliga järnålderslämningar finns i höjdlägen i området. Under järnålder och tidig medeltid låg möjligen ett kungligt Husby vid nuvarande Stora Kungsladugård. Under tidig medeltid fanns en kastal invid Kilaån som visar platsens strategiska läge vid segelleden in i den koloniserade Kiladalen och bro över Kilaån som leder till Tunaberg. Stora och Lilla Kungsladugårdarna anlades under medeltiden för att försörja det kungliga hovet vid Nyköpingshus med animaliebaserade livsmedel producerade på de stora öppna markerna. Även Väderbrunn, väster om riksintresset, har sedan tidigt tillhört kungsladugårdssystemet, där det finns rester av en befäst palatsanläggning som Hertig Karl uppförde på 1590-talet. Gårdarna utgör påtagliga spår av ett kungligt landskap i huvudsak skapat av hertig Karl som en del av kunglig slottsförvaltning. Jordbruket uppvisar strukturell kontinuitet. Stora Kungsladugård har stora arkitekturhistoriska värden. Lilla Kungsladugården har kulturhistoriskt värdefull bebyggelse bevarad. Arnö medeltida sätesgård, med bebyggelse från mitten av 1800-talet, är en gårdsmiljö som är viktig för förståelsen av landskapets sociala värden och funktionella framväxt.

Före sentida exploatering på Idbäcken och Spelhagen hängde området geografiskt helt samman med Nyköpingshus slott. Området utgör därför ett odlingslandskap som uppstått under slottets förvaltning. Ett omfattande geografiskt område med två intilliggande bevarade kungsladugårdsmiljöer med medeltida kontinuitet finns kvar och är ännu fullt avläsbart i sitt sammanhang med det överlydande slottet. I området finns ett flertal historiska komponenter som förstärker läsbarheten av områdets stora betydelse under historisk tid, bla

kronans närvaro i området, kastalen, den eventuella Husbyförekomsten och bebyggelsen vid de Stora- och Lilla kungsladugårdarna.

Kungsgårdarnas uppbyggnad i förhållande till andra storgårdar i landet är en fråga som inte behandlats i någon större utsträckning av forskningen. Riksintresset bör kunna brukas ur vetenskapligt perspektiv som studieexempel på detta då sätesgården Arnö gränsar till kungsgårdsmarkerna. Tänkbara studieområden kan vara t.ex. landskap i förändring med företeelser bevarade från olika epoker både vad gäller kulturgeografiska- och förhistoriska företeelser, ekonomiskhistoriska, socialhistoriska studier eller för studier av agrar- och arkitekturhistoria. Ett forskningsområde att nämna är t.ex. frågan kring ett eventuellt vikingatida/ tidig-medeltida kungligt gods i form av en Husby i förhållande till de fornlämningar som finns på Stora Kungsladugården och på Lindbacke. Även naturvetenskapliga studier kopplade till lång hävd kan utföras i området.

Upplevelsevärde

Kungs- och herrgårdsmiljöerna dominerar det öppna odlingslandskapet, med en tydlig, historisk betydelsebärande gräns mot staden, vilket ger höga miljöskapande värden. Det öppna jordbrukslandskapet omges på många håll av högre skogsklädda höjder och berg som tydligt avgränsar detta. Nyköpings stadssiluetten med bl.a. Nyköpingshus i öster, med jordbrukslandskapet i förgrunden, förtydligar det ålderdomliga och ömsesidiga sambanden mellan stad och land.

Det moderna jordbruket medger visuell kontakt mellan de dominanta herrgårdsmiljöerna och staden. Stora Kungsladugård och Arnö gårdar har stora upplevelsevärden. Svanvikens översvänningsmarker och f.d. slåttermarker är tydliga i områdets sydöstra delar. Lindbackes höga betade sparsamt trädklädda höjd i det i övrigt flacka landskapet utgör ett tydligt topografiskt riktmärke. En handfull andra moränbackar utgör också tydliga upplevelsebara höjder i det annars flacka landskapet. Väl synliga fornlämningar finns vid Lindbacke, Kaffebacken, Stora Kungsladugård och kastalruinen.

Bruksvärde

Stora gårdar, och de landskapsrum dessa bildar och ingår i, utgör en väsentlig del av kulturmiljövärdet. Storskaliga jordbruksenheter med byggnader som representerar stora ekonomiska värden. Naturreservatet Svanviken (som inkluderande Lindbacke) liksom kastalen, är populära besöksområden för allmänheten. Kaffebackens gravfält är också en besöksdestination i området.

Boende och markägare torde kunna ha stor nytta av områdets i senare tid relativt oexploaterade struktur som attraktivitetshöjande faktor. Landskapet är tilltalande och luftigt, delvis dramatiskt där slätt övergår i bergsbranter och tydliga höjder i slättlandskapet kontrasterar mot Sandvikens översvänningsområde. Ett stort antal människor färdas på motorvägen genom riksintresseområdet. Ett fortsatt bibehållet lantbruk medger att det öppna landskapet fortsatt kan upplevas av stora mängder människor på genomresa. Området utgör därför en väsentlig del av upplevelsen i närmandet mot Nyköpings stad för tillresande från väster. Stadsfrontens möte med en lågt exploaterad landsbygd är extra tydlig här vilket utgör ett högt bruksvärde i sig.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det öppna landskapet är bärande för förståelsen av kungsladugårdarnas funktion som kungliga storjordbruk likväl som det vittnar om det privata Arnös betydelse som storjordbruk. I landskapet inneboende strukturer, komponenter ska vårdas och brukas för att öka acceptansen, förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet. Olikåldriga komponenters möjlighet att förmedla kunskap om enskilda förlopp, sammanhang och händelser ska upprätthållas så de kan fortsätta bära vittnesbörd om områdets historia och utveckling.

Kulturlandskapet i riksintresseområdet med öppna inägor omgivna av skogsmark med fornlämningar, stora gårdar och torpmiljöer med sammanbindande vägnät, ska vårdas och förvaltas så att de bevaras opåverkade

så långt möjligt och kan upplevas. Stadsfronten ska fortsatt vara tydligt avgränsad och hålla en låg stadssiluet.

Landskapets komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Genomresande ska kunna uppleva det storslagna öppna jordbrukslandskapet.

Det innebär att:

- Åtgärder i området ska underordna sig utpekade värden. Kunskapsspridande åtgärder ska främjas.
- Den öppna åkermarken ska brukas och besås med lågväxande gröda som möjliggör att sambanden mellan storgårdarna och det vidsträckta landskapet bibehålls.
- Öppna diken ska bibehållas.
- Hagar, bryn och ängar bör hävdas.
- Fornlämningar bevaras och vården av tydliga fornlämningar ska upprätthållas så de kan ses och upplevas.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis.
- Ny bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses placering, struktur och utformning. De höga historiska byggnaderna, bl.a. Nyköpingshus och stadens kyrkor, ska fortsatt dominera stadens siluett.
- Befintligt äldre vägnät ska underhållas och bibehållas småskaligt.

Beskrivning

Naturgeografi

Sprickdalslandskap som centralt i området domineras av en bäckendalgång i västnordvästlig – östsydöstlig riktning. I dalgångens botten bildar tunga postglaciala leror åkermark i form av en jordbrukslätt. Norr och söder om slättmarken höjer sig skogsklädda bergs- och moränhöjder, norr om Lilla Kungsladugård med berg i dagen och stup. I slättmarkerna finns moränhöjder av varierande storlek som inte uppodlats tex Gumsbacken, Hagstubacken, Lindbacke, Kaffebacken, Stora- och lilla Rybacken, Stora och Lilla Kungsladugården samt Vreta. I områdets södra del skjuter en ut höjdtunga ut i det öppna landskapet kring Svanviken, här ligger Arnö sätesgård sedan medeltid. I brytområdena mellan nämnda naturtyper finns bryn, samt hagmarker med glesare trädbevuxning. I söder löper Arnöån in i Svanviken i öst-västlig riktning som till och medeltiden utgjorde en havsvik men som pga landhöjning idag utgör ett större sankområde. Svanviken avvattnas genom Arnöån som löper ut i Stadsfjärden – en del av Östersjön. I norr löper Idbäcken som till stora delar rätats då den löper genom odlingsmarker. Dalgången präglas till stora delar av stordrift vad gäller jordbruket vilket innebär att åkermarken täckdikats, omges av sparsam brynväxtlighet samt i stort saknar vägsystem.

Dagens landskapsbild

Området domineras av storskaliga öppna odlingsmarker med fem större brukscentra, Stora och Lilla Kungsladugård, Arnö och Vreta. De omges av skogsklädda höjder och branter. Ovan nämnda backar bryter slättens homogena flacka topografi genom sina höjder. Svanviken och Lindbacke åskådliggör på ett tydligt vis de topografiska skillnaderna. Motorvägen och järnvägen mot Norrköping skär genom riksintresseområdet och odlingsmarken. Nyköpings stadsfront är tydlig vid närmande av staden från väster. På höjder och i brynmiljöer finns äldre ängs- och hagmarker i olika stadier av hävd. Spritt i området finns enstaka åkerholmar med odlingsrösen. De öppna fälten domineras av hävdad åkermark i stordrift. Större åkergården är korsade och avgränsade av djupa diken. På impedimenthöjder och krön finns järnåldersfornlämningar. Smärre rester av områdets småskaliga äldre vägsystem kan återfinnas t.ex. vid söder om Kaffebacken ledande över Kilaån.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark och ställvis beteshagar. Stora Kungsladugården är statligt byggnadsminne. Stora och Lilla Kungsladugården utgör mark som ägs av staten och förvaltas av Statens fastighetsverk.

Dagens bebyggelsestruktur

Bebyggelsen i riksintresset är placerad i höjdlägen och omges av brukningsmarker. Stora Kungsladugården är bebyggd med Corps-de logie (CDL) år 1816-19 efter Carl Hårlemans typritningar från 1750. I Halland är Åsklosters kungsgård uppförd efter samma mönsterritning. Manbyggnaden brandskadades svårt hösten 2006, taket brann av och bjälklagen brandskadades. Byggnaden restaurerades och stod klar för inflyttning i januari 2009. Till gården hör en bostadsflygel i form av en parstuga från 1795 och en magasinsflygel från 1755 båda i timmer med faluröd panelkulör. Parstugan brukades som mangårdsbyggnad innan nuvarande CDL byggdes. Byggnaderna är förlagda på en hög relativt brant höjd. CDL är beläget på en hög terrass med stenmurar gränsande mot den lägre liggande sluttande gårdsplanen med flyglarna. Gårdsplanen med vårdträd av ask rymmer även en mindre enkelstuga samt ytterligare ett bostadshus, byggnaderna bildar en öppen rektangel. Ekonomibygnader är placerade lägre, intill och väster om huvudbyggnaden.

Vid Lilla Kungsladugården, också kallad Tyska kungsgården, finns ett brukningscentra. Här finns en äldre envånings faluröd mangårdsbyggnad i panelat timmer från 1700-talet ombyggd på 1800-talet till arbetarbostad med flera lägenheter. En nyare manbyggnad i två våningar med frontespis uppfördes år 1874 i gulreverterat timmer och plåttak. Här finns även två timrade flyglar varav den ena uppförts som köksbyggnad men är nu bostad. Vidare finns här smedja, rättarbostad och två arbetarbostadshus.

Arnö sätesgård har bebyggelse från i huvudsak 1860-talet, bl.a. en tidstypisk manbyggnad från 1863 samt övrig bebyggelse vanlig vid godsbildningar. Omedelbart utanför riksintresseområdet vid Arnö finns Svanviks och Åstorps gamla bytomter som är obebyggda.

Vreta (Krono skattehemman på 1850-talet) är ett brukningscentra med representativ lantbruksbebyggelse från sent 1800-tal/ tidigt 1900-tal som sålt åkermark till Lilla Kungsgården under senare år.

Vid Gumsbacken omedelbart utanför den nya gränslinjen för riksintresset har moderna handelscentra byggts. De ligger omedelbart intill avfartsmotet från motorvägen som löper tvärs över riksintresseområdet enligt det nya gränslinjeförslaget.

Historiska skikt

Förhistorisk tid – Företrädesvis järnåldersgravfält visar att området har ett förhistoriskt ursprung. På Lindbacke finns synliga spår av järnåldershusgrunder i form av terrasseringar intill ett omfattande gravfält. Här finns en labyrint av okänd ålder. De ursprungliga förhistoriska bebyggelseenheterna kan avläsas som föregångare till kungsgårdsetableringarna. På Hagstubecken finns en hålväg från järnålder/ medeltid. Inga styrkta synliga spår finns från den Husbygård som legat i Jönåkers härad som kan ha varit belägen här (koppling till Lindbackes och/ eller Stora Kungsladugårds järnåldersgravhögar är inte klarlagda inom forskningen).

Medeltid – kastalruinen intill Kilaåns mynning som uppförts under 1100-1200-talet är en viktig exponent för områdets betydelse under denna tid. Tornet torde anlagts innan Nyköpingshus uppförts på eller intill kungsgårdsmark strategiskt som ett lås för mynningen till Kiladalen nära den enda bron över Kilaån som via väg ledde till Tunabergs bergslag.

Arnö omtalas redan på 1200-talet och kallas då *Arnædhe*. Det donerades 1453 till Gråmunkeklostret i Nyköping. Efter reformationen hamnade det åter i adlig ägo. Under 1600-talet ägdes gården tidvis av släkten Momma, bl.a. Wilhelm Momma som startade mässingsbruk i Nyköping 1646.

Stora Kungsladugård var största kungsgård och administrativt centrum för totalt fyra kungsladugårdar som försörjde Nyköpingshus (Stora och Lilla Kungsladugården, Väderbrunn och Östra Ladugården). Under 1570-talet anläggs Lilla Kungsladugård och på 1590-talet anläggs även Väderbrunn som kungsgård av hertig Karl.

Stormaktstid - Nyköpingshus brann 1665 och återställdes aldrig till sitt ursprungliga skick. Kungsgårdarnas betydelse som matleverantörer till slottet nedtonades därefter och gårdarna fick ändrad användning inom statsförvaltningen. Lilla Kungsladugård drevs som kungsgård till 1625 och har utarrenderats från staten till privat bruk sedan dess. Väderbrunn drevs som kungsgård till 1600-talets mitt varefter det utarrenderades till släkten Momma.

Nyare tid – Lilla Kungsladugården arrenderades ut till Nyköpings stads borgare från 1600-talet till sekelskiftet 1800/1900.

Stora Kungsladugård har brukats som kungsgård till början av 1800-talet. Efter detta utarrenderas gården av staten till privata brukare. Väderbrunn disponerades av landshövdingen under 1700-talet tom 1841. Då för-lades länets första lantbruksskola till platsen. Den avflyttade 1890 och gården utarrenderades därefter. Den nya manbyggnaden uppfördes när gården var lantbruksskola. Väderbrunn såldes från staten år 1995, idag ägs marken av Nyköpings kommun.

Arnö förklarades som fideikommiss 1769. Jordbruksreformernas tid återspeglas i den tidstypiska ”moderna” gårdsbebyggelsen från mitten av 1800-talet på Arnö.

Vreta utgör kronoskattehemman på 1850-talet. Övrig historik ej utredd.

Värdetext 1987

Arnö- St. Kungsladugården: Odlingsbygd präglad av Kungsladugård huvudbyggnad från 1750 wfter C Hårleman normalritningar, arbetarbostäder och medeltida kastalgrund. Arnö är en medeltida sätesbildning med tidstypisk huvudbyggnad från 1863, skolhus m.m.

Historiska näringar

Kungsgårdar, säteribildning, lantbruk, lantbruksskola, arrendegårdar, skattegårdar, turism, skogsbruk.

Kommunikation

Sjöfart, vägtransport, järnväg.

Samhällsfunktioner

Kungsgårdar, adelssätessgård, arrendatorer, medeltida borganläggningar

Makt

Kungamakten, adeln och kyrkan (klosterväsendet) har dominerat området under långa tider. Kungliga gårdar: Stora Kungsladugården sedan medeltid, Väderbrunn och Lilla Kungsladugård sedan sent 1500-tal. Arnö sätesgård frälsestyrt under långa perioder men tillhörde Gråmunkeklostret (Franciskanerkonventet) i Nyköping from 1453 tom reformationen under 1500-talet.

Vems landskap

Idag dominerar de öppna markerna som i stort hört till de tre kungsgårdarna och Arnö sätesgård sedan medeltiden. Lindbacke dominerar det öppna landskapet i områdets östra delar och är vida synlig. Vid kastalruinen kan man lätt föreställa sig denna som ett medeltida lås för Svanviken som infarten till Kilaåns dalgång och medeltida bygd.

Visuella/ historiska samband

Siktlinjer och landskapsrum mellan de välbevarade kungsgårdslägena och sätesgården Arnö. Mellan dessa i princip oexploaterat jordbrukslandskap från medeltid med få moderna bebyggelseinslag. Oexploaterad fuktmark i Svanviken mellan Kila- och Arnöåarna. Arnöån mynnar i Stadsfjärden som i princip helt domineras av fuktmarker och stadsfronten mot norr.

Koppling till naturgeografi

Bebyggelsen och fornlämningar ligger i de högre lägena företrädesvis på moränbackarna som höjer sig över det flacka leråkerslandskapet. Åkermark på de lägre lerjordarna i dalgångarna.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Arnö- Stora och Lilla Kungsladugården (D56)

Socken: Sankt Nicolai

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Odlingslandskap

Karaktärsord: kulturlandskap, kungsgårdar, medeltida kastal och sätesgård, järnåldersboplats, järnåldersgravar

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Statligt byggnadsminne enligt Förordningen om statliga byggnadsminnen; Stora Kungsladugården

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap § 13, 14, 17 – övriga byggnader och bebyggelselagen

Naturresevat enligt Miljöbalken; Svanvikens naturresevat

Uttolkning av gräns 2014

I väster omfattar riksintresset de öppna markerna runt Lilla Kungsladugård och väster om denna. I sydöst följer riksintresset landsvägen vid Olgabacken och i öster omfattas Arnöåns mynning i Stadsfjärden.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Järnålder	Lindbacke husterasser	Gravfält visar på enheter med förhistoriskt ursprung, St Kungsladugård, Lindbacke, Kaffebacken	Vattenfarleder. Hålväg på Hagstubacken	Husbyenhet? – Tidig kungamakt	Ortnamn. Gravfält vid St Kungsladugård, Kaffebacken och på Lindbacke samt husterrasser på sistnämnda
Medeltid	Stora Kungsladugård/ ev en Husby. Kastal. Arnö sätesgård	Jordbruk	Vattenfarleder- Kilaån. Bro vid Kaffebacken/ Kastalen	Tidig kungamakt, Arnö kloster- och frälsegård	Kastalen
1500-tal	Lilla Kungsladugård	Kungsgårdsjordbruk. Frälsejordbruk	Vattenfarleder. Bro vid Kaffebacken/ Kastalen på vägen mot mot Tunabergs bergslag. Väg mot Kiladalen och Krokeks kloster	Hertigdöme, Kungsgårdsmarker, Frälsemark	Hävdad mark på Lindbacke och på Svanvikens stränder.
1700-tal	CDL och magasin på Stora Kungsladugården. CDL på Lilla Kungsladugården	Kungsgårdsjordbruk Frälsejordbruk	Bro vid Kaffebacken/ Kastalen mot Tunaberg. Väg mot Kiladalen	Frihetstiden Kungsgårdsmarker Arnö fideikommiss	CDL på Lilla och St Kungsladugård
1800-talet	CDL på Arnö 1863	Kungsgårdsjordbruk Frälsejordbruk	Bro vid Kaffebacken/ Kastalen. Väg mot Kiladalen samt Väderbrunn. Järnväg	Industrialism och liberalism	Arnö CDL, CDL på Väderbrunn och Lilla Kungsladugård. Öppna jordbruksmarker
1900-talet	Jordbruksbebyggelse på Lilla Kungsgården	Arrendejordbruk. naturreservat	Landsväg, Motorväg. Järnväg	Demokrati	Motorvägen genom landskapet. Svanvikens NR